

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
NATURAL SCIENCES
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ*

DOI:10.57155/ULKA8213

ԹԱՆԿԱՐԺԵՔ ՔԱՐԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԲՈՒԺԱԿԱՆ
ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ Թանկարժեք քարեր, հանքանյութեր, վասն ականց, եպիփան
Կիպրացի, Միսիթար Հերացի, Մարբոդ Ռենացի, Առաքել Դավրի-
ժեցի, Ասար Սեբաստացի, լապիդարիում, լիթոթերապիա:

Խորապես համոզված լինելով, որ քարերը նույնպիսի արարածներ են, ինչ-
պես և իրեն շրջապատող ամեն բան, մարդն իր գոյության բոլոր շրջաններում,
դրանց նույնպես վերագրել է բնութենական առանձնահատուկ կենսունակու-
թյուն: Ըստ Արիստոտելի, անշունչ բնության տարրերը՝ իբրև առանձին ինքնու-
րույն արարածներ, նույնպես ունեն գործառույթներ, նպատակներ և դրանց
իրականացման ուղղված կառուցվածք¹: Անշունչ հանքանյութերն, իրականում,
լուռ ականատեսն են այն ամենի, ինչ կատարվել է Երկրի վրա միլիոնավոր տա-
րիներ շարունակ: Պատահական չէ դարերի խորքից եկող այն մշտակա հե-
տաքրքրությունը, որ ցուցաբերվել է դրանց նկատմամբ: Անտիկ և միջնադար-
յան մատենագիրներն իրենց գրքերը լրացնում էին քարերի և մետաղների,
դրանց զարմանալի հատկությունների նկարագրություններով: Քարերի ծագ-
ման գաղտնիքներին նվիրվել են բազմաթիվ գիտական աշխատություններ՝ հին
դարերից մինչև մեր օրերը: Դրանց բուժիչ և մոգական հատկությունների մասին
հաղորդումներ ենք գտնում Հերոդոտոսի, Պլատոնի, Արիստոտելի, Թեոփրաս-
տոսի, Պլինիոս Ավագի, Բիրոնու, Իբն Սինայի աշխատություններում:

Երբ հունական մշակույթ ներմուծվեցին եգիպտական և բաբելոնյան հավա-
տալիքները, հունական և հռոմեական «Լապիդարիում»-ներում կարևորվեցին

* Մեռնա Մաշտոցի անունի Մատենադարան, karinemosikyan@mail.ru, փիլ. գ. ք., հոգվածը
ստանալու օր՝ 12 հուլիսի, 2024, հոգվածը գրախոսելու օր՝ 4 նոյեմբերի, 2024:

¹ Аристотель, Собрание сочинений в четырех томах, т. 3, Москва, 1981, с. 541-543.

քարերի այլ բնութագրիչներ՝ դրանց մոզական և բուժական հատկությունները: Այդ երկերը հաճախ վերագրվում էին առասպելական անձերի՝ Օրփևսին («Պոեմ քարերի մասին»), Հերմես Եռամեծին («Լիթիկա»): Դրանցից հատկապես կարևոր է Դամիդերոնի (Ք.ա. Բ դ.) *De lapidibus աշխատությունը* (ըստ արաբ առասպելական թագավոր Էվակսի):

Տարբեր ժամանակաշրջանների երկերում նկարագրված թանկարժեք քարերի բուժական հատկությունների համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է լույս սփռել դարերի խորքից եկող այս համառ հետաքրքրության շարժառիթների վրա: Հնարավոր է նաև, որ այդպիսի հետազոտությունը գիտական հիմնավորումների աղբյուր դառնա, քանի որ այսօր էլ թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերի նկատմամբ այդ հինավուրց ականածանքը չի մարել: Ավելին, պատմական քարաբուժությանը (լիթոթերապիային) փոխարինելու է եկել ժամանակակիցը, որը հին մեթոդների հետ մեկտեղ իր մեջ ներառում է նաև քարերին վերագրվող կենսադաշտի և թրթիռների (վիբրացիա) ուղղորդված օգտագործման ջանքեր՝ ռադիոնիկա, որ էլեկտրականության այդ թրթիռների ակտիվացման փորձ է, և իհարկե, պաշտոնական բժշկության մեջ թե՛ որպես դեղորայք, և թե՛ որպես սննդային հավելում կիրառվող բազմատեսակ հանքանյութերի լաբորատոր հետազոտություն ու վերամշակում:

Թանկարժեք քարերով բուժման ուղղությունը առավել զարգացում ու տարածում ստացավ Միջնադարում: Այդ մասին սկսեցին խոսել նույնիսկ եկեղեցու ներկայացուցիչները: Այսպես, բացառիկ հետաքրքիր գրվածք է սուրբ Եպիփան Կիպրացու (315-403 թթ.) քարերի մասին աշխատությունը, որը պահպանվել է նրա մեկնությունների պատառիկներում (PG. 43. 293-301): Այն կոչվում է «Գիրք Ահարոնի լանջապանակի տասներկու քարերի մասին»²: Այդ յուրահատուկ ստեղծագործությունը կազմված է նամակի ձևով և հասցեագրված է Դիոգորոս Տյուրոսցի եպիսկոպոսին (մահ. 394 թ.): Եպիփանն առաջիններից մեկն էր, որ փորձում էր լույս սփռել Ահարոնի լանջապանակի տասներկու քարերի իրական լինելու վրա: Նա նկարագրում է այդ քարերից յուրաքանչյուրի ծագման վայրն ու հատկանիշները: Այս աշխատանքը կարելի է նախատիպ համարել քարերի խորհրդաբանության մասին հետագա բոլոր քրիստոնեական երկերի համար: Ելից գրքում (ԻԸ 17-21, ԼԹ 10-14) հիշատակված տասներկու քարերը³,

² А. А. Россиус, *Эксперпты анонимного лапидария в cod. Marc. gr. Z 308 и античная традиция трактатов о камнях*, под ред. Т. В. Цивьян. Москва, 1997, с. 22-23.

³ «Դատաստանի լանջապանակը նկարագրող կտորից կը պատրաստես, վակասի մման՝ ոսկուց, կապոյա, ծիրանի ու կարմիր կապից եւ նրբահիւս բեհեզից: Քառակուսի կը պատրաստես այն՝ մէկ թիզ երկարութեամբ եւ մէկ թիզ լանութեամբ: Դրա վրա ականաբարեր կը շարես չորս շար՝ ընդելուզածով: Ակնաբարերի շարերը այսպէս թող լինեն. Առաջինը՝ զմրուխտ, սարդիոն եւ տպազիոն՝ մէկ շար՝: Երկրորդ շարը՝ նոնաբար, շափիղայ եւ յասպիս: Երրորդ

որոնք զարդարում էին հրեա հոգևորականների հանդերձները, ավելի վաղ հետաքրքրություն էին առաջացրել նաև Փիլոն Ալեքսանդրացու (Ք.ա. 15-50 թթ.) մոտ, որը յուրաքանչյուր քարը կապում էր կենդանակերպի որևէ նշանի հետ⁴: 11-րդ դարի վերջում հայտնվեց նաև բանաստեղծ, փիլիսոփա և գիտնական, եպիսկոպոս Մարբոդ Ռեննցու (1035-1123 թթ.) սքանչելի պոեմը՝ «Երգ գոհարների կամ թանկարժեք քարերի մասին»⁵ (*Carmen de gemmis sive lapidibus pretiosis*), որը դարձյալ վերագրվում էր էվակս արքային, քանի որ Մարբոդը շատ նյութեր վերցրել էր Դամիգերոնի աշխատանքից⁶:

Քարերի կիրառությունը բուժական գործունեության մեջ կարևորել են նաև հայ բժիշկները: Ձեռագրերում առկա բազմաթիվ գրվածքները քարերի մասին ներառում են նաև դրանց բուժական հատկությունների նկարագրություններ: Ընդ որում այդ աշխատանքներում բյուրեղացած են ոչ միայն արաբ, այլ նաև հույն հեղինակներից վերցված տեղեկություններ, որոնք վաղ ակունքներ ունեն: Մասնավորապես, հայտնի է Եպիփանի Կիպրացու թանկարժեք քարերի մասին հայերեն բնագիրը: Այն թարգմանվել է հունարենից և մեզ հասել է մի քանի խմբագրություններով, որոնցից Վենետիկի մատենադարանում գտնվող երկու օրինակ հրատարակվել է «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց» վերտառությամբ⁷: Վերջինս դարձել է նաև անվանի հայագետ, Երրայական համալսարանի հայագիտության և համեմատական կրոնի պրոֆեսոր Մայքլ Սթոունի ուսումնասիրության առարկան⁸: Մատենադարանում նույնպես, այս երկը պարունակող բազմաթիվ ձեռագրեր կան: Ներկա հոդվածում օգտագործվել են դրանցից մի քանիսը՝ ՄՄ 266 (Ժն դ., թթ. 91ա-93բ), ՄՄ737

շարք՝ գոնազմ, ազատ եւ սուտակ: Չորրորդ շարքը՝ յակինթ, բիրտեղ եւ եղնգափառ: Դրանք թող դասաւորուեն ըստ իրենց նշում շարքերի՝ ընդելուզում, ոսկով ամրացում: Իսրայելի որդիների անուններով փորագրում ակնափառեր թող լինեն թուով տասներկու՝ ըստ նրանց անունների թուի: Իսրաֆանչիւրն ըստ այդ տասներկու ցեղերի թող ունենայ իր անունը» (Եվ ԻԹ 15-21):

⁴ *De vita Mosis. An introduction with Text, Translation, and Notes by Philo of Alexandria*, Translated by **Jeffrey M. Hunt**, *Baylor University Press*, 2023, II. 124-128.

⁵ *Gemma* («գոհար») բառի տակ հաճախ հասկացվում էին քանկարժեք փայտեր, իսկ «թանկարժեք փայտեր» ասելով՝ գունավոր կիսաքանկարժեք փայտեր:

⁶ **Ю. Ф. Шульц**, «Дидактическая поэзия Каролингского и посткаролингского времени», в кн. **Валафрид Страбон, Вандаальберт Прюмский, Садик**, *О названиях знаках зодиака, культурах и климатических свойствах двенадцати месяцев*, Москва, 2000, с. 30-5: **Марбод Реннский**, *Лапидарий*.

⁷ «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», *Բազմալէզա*, 1856(3), էջ 46-50:

⁸ **Michael E. Stone**, «An Armenian Epitome of Epiphanius's *De Gemmis*», *The Harvard Theological Review*, Vol. 82, № 4 (Oct., 1989), pp. 467-476.

(Ժէ-ԺԸ դ., թթ. 175բ-177ա), ՄՄ1495 (Ժէ դ., թթ. 150 աբ), ՄՄ 2965 (Ժէ դ., թթ. 21ա-22ա), ինչպես նաև բնագրի հրատարակված տարբերակը:

Բացի Եպիփան Կիպրացու բնագրի հայերեն թարգմանությունից, հայերեն ձեռագրերը լի են «Վասն ականց» վերտառությունը ոչ ծավալուն գրվածքներով, որոնք տարբեր ձեռագրերում նույնական չեն, բայց ունեն նմանություններ⁹: Ակնհայտորեն դրանք ազդված են նաև Եպիփանի բնագրից: Անանիա Շիրակացին նույնպես քարերի փոքրիկ մի ցանկ ունի՝ համառոտ նկարագրություններով¹⁰:

Այսպիսի գրվածքներում քարերի անունները սովորաբար նշվում էին մի քանի լեզվով: Կարևորվում էին դրանց գույները, ծագման վայրը և այն ուժը, որը զարմանալի կերպով դրսևորվում էր ինչ-որ «ծածուկ» պատճառից: Ըստ Մարբոդի, այդ ուժերի և դրանք ակտիվացնող պատճառների իմացություն շնորհիվ բժիշկների հնարամիտ և ակտիվ ջանքերը կարող են մարդուն տառապանք պատճառող բազմաթիվ ախտեր վերացնել¹¹: Եվ, ինչպես վստահեցնում են այդ արվեստին կատարելապես տիրապետող այրերը, այլ գործերի համար էլ քիչ չէ դրանց օգուտը: Հետևաբար, «ոչ մեկին չպետք է անվստահելի կամ կեղծ թվա, որ թանկարժեք քարերում ամփոփված է հրաշագործ բնատուր զորություն: Բույսերին մեծ ուժ է տրված, բայց ավելի մեծ՝ թանկարժեք քարերին», – իր պոեմի ներածության մեջ գրում է Մարբոդը¹²: Քարերի ներքին հատկություններն ակտիվացնող պատճառների թվում հատկապես կարևորվում էր գույների և երկնային մարմինների դերը: Ըստ որում, գույների ներգործությունը բնութագրվում էր ըստ դրանց առաջացրած զգացողությունների: Օրինակ, կարմիր քարերը՝ համեմատելի լինելով անընդհատ շարժման և կրքի հետ, կրկնապատկում են մարդու էներգիան և ամրացնում օրգանիզմը:

Իրենց բուժական հատկությունների շնորհիվ թանկարժեք քարերը հաճախ էին դառնում միջնադարյան հայ բժիշկների ուսումնասիրման առարկան: Այսպես հայկական ձեռագրերի շարքում պահպանվել է Մխիթար Հերացու երկու փոքրիկ գրվածք՝ մեկում քարերի անունները դասավորված են այբբենական կարգով, այն կոչվում է՝ «Մխիթար իմաստուն բժշկապետի վասն քարանց պատուականաց և յատկութեանց և բժշկութեանց նոցա, ի վերայ այբուբենից եղեալ և շարադասեալ» (ՄՄ 1495, Ժէ դ., թթ. 159աբ), իսկ մյուսը՝ «Մխիթար իմաստուն

⁹ Հոդվածում օգտագործել եմ ՄՄ 1786, 15-րդ դար, քր. 73ա-76բ, ՄՄ 7325, քր. 1բ-5բ, նաև քր. 28բ-30ա:

¹⁰ Ա. Աբրահամյան, *Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը*, Երևան, 1979, էջ 324-325:

¹¹ Ю. Ф. Шультц, «Дидактическая поэзия Каролингского и посткаролингского времени», с. 33.

¹² В *геммах великая сила. Легенды и были о минералах*, Вступительная статья, примечание Ю. Ф. Шультца, Москва, 1994, с. 11.

բժըշկապետի վասն քարանց եւ յատկութեանց նոցա եւ բժըշկութեան նոցա» (ՄՄ 1898, ժԳ դ., թթ. 255բ-257ա, ՄՄ 1770, ժԶ դ., թթ. 363ա-364բ, ՄՄ 2965, ժԷ դ., թթ. 22ա-23բ): Ըստ որում, քարերի ցանկը նույնը չէ, թեպետ կան նաև կրկնվող տեսակներ: Առաջին գրվածքը շատ ընդհանրություններ ունի Եպիփան Կիպրացու «Վասն քարանց պատուականաց» գործի հետ: Իր «Ջերմանց մխիթարութիւն» երկում նույնպես Հերացին մեկ անգամ չէ, որ խորհուրդ է տալիս որևէ քար օգտագործել այս կամ այն հիվանդության ժամանակ: Քարերի բուժական հատկություններին հատկացված մի գլուխ ենք գտնում Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» երկում¹³: Սակայն դրանց հատկություններով հետաքրքրվում էին ոչ միայն բժիշկները, այլ նաև աստղաբանները, ալքիմիկոսները, աշխարհագրագետները: Ժէ դարում հայ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին իր պատմական երկում, առանց որևէ կապի, տեղակայել է թանկարժեք քարերի մասին երկու հավելված¹⁴:

Այնուամենայնիվ, այս ոլորտն ավելի սերտ սերտ կապեր ունեն հատկապես բժշկագիտության հետ: Ինչպես հայտնի է դառնում ձեռագիր աղբյուրներից, քարերի մասին տեղեկությունները տեղ են գտել բազմաթիվ ախրապատիներին, այլ դեղագիտարանների և բժշկարանների մեջ, որտեղ նկարագրվում էր դրանց ազդեցությունը օրգանիզմի վրա: Որպես արտաքին բուժական միջոց՝ քարերն օգտագործում էին նախապես դրանք տրորելով ու մանրացնելով կվարցի հատիկներով հարուստ հատուկ քարե սալի՝ հեսանի վրա: Հետո այդ փոշին խառնում էին մեղրի ու գինու հետ, տաքացնում՝ ներգործության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար, և դնում էին մարմնի հիվանդ մասին: Փոշու վերածված քարերը կիրառում էին նաև ներքին օգտագործման համար նախատեսված տարբեր դեղախառնուրդների կազմում: Երբեմն էլ խորհուրդ էր տրվում քարը պարզապես կրել:

¹³ Ասար Սեբաստացի, *Գիրք բժշկական արհեստի*, աշխ. Դ. Մ. Կարապետյանի, Երևան, 1993, գլուխ 22, էջ 184-191:

¹⁴ Առաջին հավելվածը Դավրիժեցին ավարտում է հետևյալ վկայությամբ. «Այս խոսքերը, որ թանկագին ֆաբերի մասին են, անա գրեցին: Ներկա ժամանակին ժամանեց Սարգիս անունով ոմն ֆանանա, որ մեր ազգից էր, հմուտ էր ու տեղյակ գրեթե մեզ. բնակվում էր Բերա ֆաղափում, որ այժմ Հայեպ է կոչվում... Արհեստով ականագործ էր, որ թանկագին ֆաբեր հարթում ու շինում էր, նաև սրանք գնող ու վաճառող էր: Զրույցների ժամանակ նա մեզ հետ մշտապես խոսում էր ակնեղենի որպիսությունից, նրա խոսքերը մեզ հավաստի երևացին, ուստի աղաչեցինք նրան, թե դրանք, որ բանավոր ես ասում, գրավոր շարադրիր, տուր մեզ օրինակելու համար: Նա մեր խնդրանքի համար գրեց, տվեց, իսկ մենք ընդհանուրի օգտի համար շարադրեցինք այս պատմագրում...» (Առաքել Դավրիժեցի, *Պատմություն*, Երևան, 1988, էջ 456-463, գլ. ԾԳ «Թանկագին ֆաբերի անունների և որպիսությունների մասին»):

Բազմաթիվ ձեռագրերում տարբեր բովանդակությամբ գրվածքների առկայությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու, թե ընդհանուր առմամբ ինչ մոտեցումներ են ունեցել միջնադարյան բժիշկները այդ քարերի գործածության հարցում, ինչ հատկություններ են վերագրել դրանց, եղե՞լ է արդյոք որոշակի համաձայնություն տարբեր հեղինակների կարծիքներում, և գործե՞լ են ինչ-որ հստակ օրինաչափություններ: Առաջինը, որ աչքի է զարնում, այն է, որ քարերի մասին գրեթե բոլոր գրվածքներում առաջնահերթորեն նշվում են Նպիփանի ցանկում առկա քարերը, եթե նույնիսկ դրանց շարադրանքը և պարունակվող հանգամանքները տարբեր են: Սա հաշվի առնելով, ողջամիտ համարեցինք քարերի նկարագրությունը սկսել հենց Նպիփանի ցանկում ներառված Ահարոնի լանջապանակի տասներոկու քարերից:

Թանարժեք քարերի գրեթե բոլոր ցանկերը գլխավորում է **սարգիոնը** (σάρδιον, սերգուրիկ): Մետաղակերպ օքսիդների (քաղկեդոն) կարգին պատկանող թանկարժեք քար է, դեղնագույն և կարմիր երանգներով կվարց¹⁵: Հստ Նպիփան Կիպրացու, սարգիոնը «շիկագոյն» է, «արինատեսիլ», լինում է Բաբելոնում, Ասորեստանի մերձակայքում: Թափանցիկ է, նման է աղ դրած ծովատառեխի (սարգինի): Կրակի մեջ չի այրվում՝ ո՛չ գույնն է փոխում, ո՛չ փայլն է կորցնում, ո՛չ էլ նվազում է: Ինչպես մտել է, այնպես էլ դուրս է գալիս: Կար համոզմունք, որ սարգիոնը հանգստացնում է այտուցված մարմնի ցավերը, բուժում է անբուժելի համարվող վերքերը, դադարեցնում արյունահոսությունը: Նպիփանն ասում է, որ այն օգնում է ուռուցքների և **երկաթի** պատճառով առաջացող այլ ախտահարումների ժամանակ: Հստ նրա՝ արական սարգիոնի («սարգոնիքսի») տեսակ է նաև մալախիտը¹⁶: Հերացին ակնհայտորեն Նպիփան Կիպրացուց է վերցրել սարգիոնի նկարագրությունը՝ հավելելով միայն, որ այս քարն օգնում է հատկապես սրի հարվածից առաջացած վերքերի ժամանակ¹⁷: Առաքել Դավրիժեցին սարգիոնն անվանում է «եամանի», մի տեղ էլ՝ «աղեղ»: Նկարագրությունը դարձյալ Նպիփանից է: Լրացնում է միայն տարբեր հավատալիքների հետ կապված որոշ տեղեկություններով: Օրինակ՝ որ այս քարը կրողն ապահովագրված է փլատակների տակ մնալուց¹⁸: Ասարը հայտնում է, որ այն դադարեցնում է արյունահոսությունը, ամրացնում ատամները, վերացնում է բերանի

¹⁵ Ս. Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Երևան, 1944, հ. 4, էջ 192, Հ. Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան, հ. 4, Երևան, 1926, էջ 187:

¹⁶ Епифаний Кипрский, «О двенадцати камнях, бывших на одеждах Аарона», Творения святого Епифания Кипрского, ч. 6, Москва, 1884, сс. 267-278.

¹⁷ ՄՄ1495, ք. 159բ:

¹⁸ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 459: Այս մասին գրում է նաև Ասար Սեբաստացին՝ սարգիոնը անվանելով «ախիխ» կամ «եմանի» (Ասար Սեբաստացի, էջ 184-185):

սոհաճ հոտը¹⁹: ՄՄ 1786 ձեռագրի ձևակերպումները տարբերվում են Եպիփանի գրվածքից՝ ներառելով սարգիոնի («յեամանի») ծննդավայրի, գունային տարբերակների, դրա տարատեսակների մասին տեղեկություններ (թ. 74բ): Հայերեն որոշ ձեռագրերում սարգիոնը համարվում է «սելյանի» (կարկեհանի) կամ հասպիսի տեսակ²⁰: Ըստ Մարբոդի, այս քարը մատին կամ պարանոցին կրելու դեպքում, խաղաղեցնում է ցասումը, զայրույթը, վեճի ժամանակ առաջացող կրքերը, ինչպես նաև դադարեցնում է արյունահոսությունը²¹:

ՄՄ 737 ձեռագրում ամփոփված է առանձին մի գրվածք, որտեղ սարգիոնը նմանեցվում է Մարիամ Աստվածածնին և ասվում, որ եթե մեկն իր մոտ, իր հոգում ու մտքում պահի սարգիոն քարը, Մարիամն անպայման կփրկի նրան չար հպարտության զարգացումից, որ ամենամեծ մեղքն է: Եվ եթե մեկն անբուժելի վերք ունենա, այսինքն՝ աններելի, թողույթյան անարժան մեղք, կհիշի ամենօրհնյալ սուրբ կույսի անունն ու թողույթյան կարժանանա (թ. 208աբ):

Տպագիրն քարը նույնպես հայերեն ձեռագրերը նկարագրում են Եպիփանի նմանությամբ, որպես կարմրագույն, արյունատեսիլ քար, որը հայտնաբերվում է Հնդկաստանի Տապալե քաղաքում և նման է «կայծ» կոչվող քարին²²: Սակայն երբ այն մանրում են հեսանի²³ վրա, ապա լցնում ջրի մեջ, ջուրը չի կարմրում, այլ դառնում է կաթնագույն: Ըստ որում, որքան էլ ջուրն ավելացնում են, դրա գույնը շարունակում է մնալ կաթնագույն, իսկ լցված քարի կշիռը չի պակասում, մնում է այնքան, որքան սկզբում էր²⁴: Որոշ ձեռագրերում տպագիրները նույնացվում է քրիստիթի հետ (բնագրում՝ «քրիստլէլիթեոն») ²⁵: «Զիւր գոյնն է ոսկեգոյն, և է պինդ և կակուղ, և գեղեցիկ ի տեսիլն: Ունի զօրութիւն, որ արգիլէ զցանկութիւն ի վերա մսին դիպցնելով: Ունի զօրութիւն, թէ տաք ջրի մէջն դնես, նա ջրի տաքութիւնն առնէ: Ունի զօրութիւն որ քարի մի վերա քսես՝ նա ջուր ելանէ: Ունի զօրութիւն՝ մարդ որ դեղ ունենայ, նա այս ակս լեզուի ներքեն դնելով առ ժամ այն բժշկի, Աստուծով»²⁶:

Այս քարից պատրաստված լուծույթը օգտագործվել է աչքերի հիվանդությունների և թունավորումների ժամանակ, հատկապես եթե թունավորումն

¹⁹ Ասառ Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 185:

²⁰ ՄՄ 737, ք. 176ա:

²¹ В геммах великая сила, с. 17.

²² «Մրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 47: Հմմտ. ՄՄ 699, ք. 216ա (Ամանիա Շիրակացի):

²³ Կվարցի հայտնիների խառնուրդով հաճուստ այս կարծիքը Դավրիժեցին անվանում է «ծիրանաբար»:

²⁴ ՄՄ 266, ք. 91աբ, ՄՄ 737, ք. 176ա, «Մրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», նույն տեղում:

²⁵ «Վասն Բրիստլէլիթեոնին, որ է տպագիրն», ՄՄ 7325, ք. 2բ և 29ա:

²⁶ Նույն տեղում:

առաջացել է ծովային խաղողից: Արդյունավետ է համարվել նաև գիշերային վախերի և մղձավանջների դեպքում: Սակայն եղել է ծղոտագույն տպագիրոնի մի եզակի տեսակ, որը կարելի էր գտնել միայն թագավորական գանձարաններում և ուներ մի քանի առանձնահատկություն: Այդ քարը եռման ջրի մեջ գցելիս անմիջապես հոլաքնում էր այն, կարիք չունեի հղկման ու մշակման, քանի որ բնական զարմանալի փայլ ուներ և հղկումը միայն վնասում էր, նաև՝ այն կրողը սթափ բանականություն էր ունենում, ազատվում տրտմությունից և հանկարծամահ չէր լինում: Ասում էին նաև, որ այս քարը դադարեցնում է արյունահոսությունը և դեերի հարձակումներից պաշտպանում է լուսնոտներին²⁷: Հստ Մարբոդի, տոպագը կիրառում էին նաև թուլթքի բուժման համար²⁸:

Հերացին տպագիրոնը նկարագրում է ըստ Եպիփանի²⁹, իսկ քրիստոլիթն (բնագրում՝ «քրիսալիթոս») անվանում է «ոսկեքար», որն իր ներսում պայծառ հատիկներ ունի³⁰: Այդպես է նաև ՄՄ1786 ձեռագրում. «Ոսկեակն, որ է ոսկե քարն, ասի հայերէն, և լաթիներէն ասի՝ Քրիստիթոն, որ է թիլիայ [դեղին կայծ]: Հէյդարաբադայ երկրէն կու գայ, և է գոյնն դեղնաշաղ ոսկոյ փայլ, որ թէ բարակ շորով պատես, և կայծ դնես վերայ, ոչ այրի շորն» (թ. 74բ): Նույնը գտնում ենք Դավրիժեցու մոտ, որը հավելում է նաև, թե ով այդ քարը մշտապես ունենա իր հետ, գիշերային վախերից ու մղձավանջներից զերծ կմնա և աստծով չար փորձանքից կազատվի³¹: Եպիփանը ոսկեքարն անվանում է նաև «ոսկեբյուրեղ», որ հայտնաբերվում է «առ եզերսն ջրհորոյն Բաբիլոնի, առ վիմին Աքիմինդայ, զի հայրն Կիւրոսի թագաւորին՝ Աքիմինաս կոչիւր, որպէս ոմանք պատմագրեցին»³²: Ոմանք էլ ասում են, որ այս քարը բերվել է քաղդեացիների երկրից³³: Երբ այն փշրում և խմում են, օգնում է ստամոքսի և որովայնի հիվանդությունների ժամանակ³⁴: Մարբոդն այն խորհուրդ է տալիս որպես թալիսման՝ հայտնելով, որ դա հզոր պաշտպանություն է հատկապես գիշերային վախերից, նաև վստահեցնում է, որ էշի կաշվի վրա ցանած քրիստիթի փոշին սարսափեցնում է դեերին և քշում դրանց³⁵:

Զմրուխտի ամենակարևոր արտաքին հատկանիշը կանաչ գույնն է, թեպետ նշվում է նաև դեղնավուն երանգը: Այս քարի անունը հետևողականորեն կապվում

²⁷ ՄՄ 737, էջ 176բ:

²⁸ В геммах великая сила, с. 19.

²⁹ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

³² «Մրբոյն եպիփանո ասացեալ զանուան վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

³³ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

³⁴ «Մրբոյն եպիփանո ասացեալ զանուան վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

³⁵ В геммах великая сила, с. 18.

է Փիսոն գետի հետ, որը շրջապատում է ամբողջ երկիրը, այդ թվում՝ Հնդկաստանն ու Եթովպիան, որտեղ և գտնվում են զմրուխտի հիմնական հանքավայրերը: Բայց Կիպրացին այսքանով չի սահմանափակվում: Նա նշում է նաև, որ Փիսոնը հունարենով կոչվում է Հնդիկ (Ինդոս), ըստ բարբարոս («խուժ») ազգերի՝ Գանգես, իսկ պարսիկներն այն անվանում են Վեհոոտ: Եվ առասպելաբանում են, որ զմրուխտը «յառաջատեսության զօրութիւն» ունի, — հայտնում է նա: Այսինքն՝ իրեն կրողին կանխատեսման, պայծառատեսության, մարգարեական ունակություններ է տալիս³⁶: Մարբողը նույնպես չի շրջանցում զմրուխտի այս հատկությունը՝ հաղորդելով, որ գրանով գուշակություններ են արել ջրի վրա: Պարանոցին կրելիս այն խաղաղեցնում է ուժեղ ջերմը, բուժում է ընկնալորությունը, հանգստացնում հեշտասիրությունը³⁷: Եթե զմրուխտը պահեն օձի դիմաց, վերջինիս աչքերից ջուր կհոսի, և նա կկուրանա, վստահեցնում է Եպիփանը: Ասար Սեբաստացին նրա այս միտքը փոխանցում է՝ այն վերագրելով Զաքարիայի որդի Մուհամատին³⁸: Դավրիժեցին նույնպես այս մասին գրում է, բայց նշում է նաև, որ հատկապես սև զմրուխտն ունի այդպիսի հատկություն, և որ շատերն են սրա մասին վկայել՝ «շատ անգամ փորձելով»³⁹: Իսկ եթե զմրուխտը քրքումով մանրեն հեսանի վրա և դնեն մարդու աչքերին, կպայծառացնի տեսողությունը⁴⁰: Եվ եթե մեկը կրի այն, թունավոր զեռուկներ չեն մոտենա նրան: Թունազերծող հատկության մասին գրում է նաև Ասարը: Թե՛ թունավորված մարդուն, թե՛ օձահարին կամ կարճահարին նա առաջարկում է խմել այս քարի փոշուց⁴¹: Խորհուրդ էր տրվում գործածել «սև հազի» (հավանաբար՝ թոքախտի կամ ժանտախտի թոքային ձևի) և արյունային փորլուծության ժամանակ՝ վստահ նշելով, որ «փորձած է»:

Առաջին հավելվածում Դավրիժեցին լիովին կրկնում է Եպիփան Կիպրացու մտքերը⁴²: Բայց երկրորդ հավելվածի աղբյուրն ուրիշ է: Այստեղ Դավրիժեցին նախ առևտրային տեղեկություններ է տալիս, թե որտեղ կան զմրուխտի հանքեր, ինչ չափերի և ինչ գույների են լինում, ինչ գնով են վաճառվում, ապա անցնում զուտ բժշկական գործածությանը: Ոմանց կարծիքով՝ զմրուխտի բնույթը սառն ու չոր է, ոմանք էլ պնդում են, որ այն շատ օգտակար է տեսողությանը, կանխում է հավկուրությունը և երկարակեցություն է ապահովում: Այն ցանկացած թույնի հակաթույն է: Նույնիսկ եթե մարդուն ուժեղ թույն տված լինեն,

³⁶ ՄՄ 266, ք. 91բ, ՄՄ 737, ք. 176բ:

³⁷ В гемах великая сила, с. 16-17.

³⁸ Ասար Սեբաստացի, էջ 188:

³⁹ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 456:

⁴⁰ ՄՄ 737, ք. 176բ:

⁴¹ Ասար Սեբաստացի, էջ 189:

⁴² ՄՄ 737, ք. 176բ (Եպիփան), հմմտ Առաֆել Դավրիժեցի, գլ. ԾԳ, էջ 456:

նռնագույն⁴³ զմրուխտի 2 կարատը՝ ուղտի կաթով, լիովին թունագերծում է՝ քրտինքով դուրս բերելով ամբողջ թույնը: Եթե վիշապ օձի դիմաց պահեն, նրա աչքերը կպատռվեն: Կարիճի կամ օձի խայթոցի դեպքում պետք է զմրուխտը (հավանաբար՝ փոշին) հարել վարդաշրով և քսել կծածի վրա՝ լավանում է: Իսկ այն կրողը տագնապ ու մտահոգություն չի ունենում⁴⁴:

Ի հակադրություն Դավրիժեցու, ինչպես նաև Ասար Սեբաստացու⁴⁵, Հերացին զմրուխտի բնությունը տաք ու չոր է համարում: Հաստատում է, որ օգնում է օձահարի, կարճահարի և կատաղության ժամանակ⁴⁶: Իսկ ՄՄ1495-ում նրա այս խոսքերից առաջ ներմուծված են եպիփան Կիպրացուց վերցրած տեղեկությունները: ՄՄ7325 ձեռագրում «Վասն ականց» գրվածքի անհայտ հեղինակը նշում է, որ զմրուխտը կանաչ է և հայտնաբերվում է Հնդկաստանում: Նա ոչ միայն հայտնում է, որ զմրուխտը «ապաբանքն իբր մօտաբար կու գիտացնէ», այլ նաև նկարագրում է, թե ինչպես է դա իրականացվում: «Եւ այսպէս արա՛ դիր ի ներքոյ լեզուիդ, կամ վիզդ ի վայր կախէ, որ դիպի ի մարմինդ՝ նա ինչ որ ասես կու գիտենաս»: Եթե մարդը կծու-աղի սնունդ է չարաշահել, խորհուրդ է տալիս փշրել այս քարը և տալ խմելու: Իսկ տխուր, վհատ մարդու սիրտն այն ուրախացնում է և մաքրում տրտմությունից⁴⁷: ՄՄ 1786-ում զմրուխտը հայերեն «դահանակ» է կոչվում, իսկ «Ֆռանգաց զմրալ ասի» (թ. 73ա), որը դուրս էր բերվում «Սայիդի» կոչվող եգիպտական հանքավայրի մոտից: Դա հին հանքավայր է, որն այժմ այլևս չի գործում, նկատում է հեղինակը: Նոր հանքավայրն Ամերիկայում է: Սակայն ասում են, որ հատկապես Սայիդի կոչվող հանքի հնագույն զմրուխտն է, որ ապահովագրում է թունավոր զեռուկների հարձակումներից ու թույներից, կուրացնում է օձին և ունի մյուս այն հրաշալի հատկությունները, որոնք նշեցինք վերևում (թ. 73աբ): Ասար Սեբաստացին՝ խոսելով «Դահնաճ»-ի մասին, որ նույն դահանակն է, այն չի նույնացնում զմրուխտի հետ: Ընդհակառակը, դրանք թշնամի է համարում իրար, և անհնարին՝ միասին պահելը: «Դահնաճը զմրութին մադանն (հանքն) է, պղնձի մադան է կելնի: Մադանին գոլորշիքն է, որ կու քարանայ»: Նշելով դրա սառն ու չոր բնությունը, հայտնում է նաև, որ եթե այն մանրեն ու տան առողջ մարդուն, դա կսպանի նրան, իսկ եթե թունավորվածին տան՝ կփրկի: Օգտակար է նաև աչքի հիվանդությունների ժամանակ, մաքրում է

⁴³ Ուշագրավ է, որ թեպետ որպես զմրուխտի կաբևորագույն հատկություն ի սկզբանե նշվում է դրա կանաչ գույնը, բայց արդեն երկրորդ անգամ հանդիպում ենք զմրուխտի այլ գույներին՝ սև, նոնագույն:

⁴⁴ Առաֆել Դավրիժեցի, գլ. ԾԴ, էջ 466-467:

⁴⁵ Ասար Սեբաստացի, էջ 188:

⁴⁶ ՄՄ 1898, ք. 255բ:

⁴⁷ ՄՄ 7325, էջ 1բ, նույնը՝ էջ 29բ:

մաշկի գունային անհարթությունները⁴⁸: Միջին հայերենի բառարանում «գահնաճ»-ի կամ «տահնայճ»-ի հոմանիշ են նշվում «գահանակ» և «մալաքիտ» բառերը: Այս քարին «տահնայճ» անվան տակ անդրադառնում է նաև Հերացին. «Տահնայճն կանաչ քար է, նման զմրխտոյ ... և այլ ևս քարեր գոն ի սա նման: Բայց գտանի սա ի պղնձահանքն, և զմրուխտն յոսկւոյ մաղարայն, և է տահնաճն կակուղ, երբ քերես քերի, և զքերութն ի յաչքդ դնես՝ սրբէ զսպիտակն, և ընդ խայթածն շփես՝ օգտէ, և թէ լէսեն և խառնեն ընդ քացախ, և ի վերայ հերքունի (որքին) ածես, օգտէ: Եւ զհետ երկնից յիստակի և պղտորի»⁴⁹:

Հաջորդ քարը **կայծն** է: Ըստ Եպիփանի՝ այն լուսատու է և խավարի մեջ լույս է տալիս իբրև կանթեղ (մի տեղ էլ՝ «լամբատ»⁵⁰): Սա անվանում էին «աստվածային գիրք»: Հայերեն ձեռագրերում իբրև «կայծ»-ի այլ անուններ նշվում են «կարկեհան»-ը և «եաղութ»-ը: Հրագույն այս քարը բերվում էր Աֆրիկայում գտնվող Կարթագենից: Այն հայտնաբերվում էր գիշերը՝ հեռվից փայլելով հրի նման ինչպես «ղամբար»: Սա անհնար էր թաքցնել, քանի որ ինչ հանդերձով էլ ծածկեին, նկատելի առկայծում ու փայլատակում էր: Հալած ոսկու մեջ գցելիս, ո՛չ այրվում էր, ո՛չ գույնն էր փոխվում, ո՛չ էլ պայծառությունը: Օգտագործում էին վնասվածքների ժամանակ («զարկվածին»)՝⁵¹:

Ըստ ՄՄ 1786-ի՝ կայծը կամ կարկեհանը հայերեն անվանում են «յեաղութ», իսկ «Ֆռանգաց ասի ռուբին»: Այն լինում է կարմիր, կապույտ, դեղին, սպիտակ: Ըստ որում, դեղին եաղութի մի տեսակն անվանում են «տպազիոն» և «պիճատ», «և ֆռանկաց՝ թօփացիուզ ասի» (տոպազիոս) (Թ. 73 ա): Ստեփան Մալխասյանցը եաղութը նույնացնում է հակինթի հետ, իսկ կայծը կամ կարկեհանն, ըստ նրա, հրագույն թանկարժեք քար է՝ սուտակի կամ տպազիոնի տեսակներից մեկը, որը միայն կարմիր է լինում և սաստիկ շողում է: Նա այն անվանում է *Rubacelle*: Սակայն այդ կարծիքը չի համապատասխանում ձեռագրերում առկա նկարագրություններին: Ընդհանրապես, թե՛ նոր բառարաններում, թե՛ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում քարերի անվանումների հարցում ականատես ենք լինում որոշակի շփոթի: Տպավորությունն այնպիսին է, որ օրինակ՝ կայծը (կարկեհանը կամ եաղութը) հավանաբար, մի քանի տեսակի քարերի ընդհանուր անվանում է, ինչպես քաղկեդոնը: Հարություն Թ. Գայայեանի «Հայերեն Գանձարան» բառարանում (1938) հարգագույն կարկեհանը կոչվում է «պատժախ»: Սակայն ըստ Հերացու, պատժախը (Հերացին տալիս է նաև «խունդուս» անվանումը) տարբեր գույների է լինում՝ դեղին, կապույտ, կարմիր, կանաչ, կապտա-

⁴⁸ Ասար Սեբաստացի, էջ 186:

⁴⁹ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁵⁰ «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 50:

⁵¹ ՄՄ737, ք. 73ա, ՄՄ266, էջ 92աբ:

սպիտակ: Դրա բնությունը փափուկ ու տաք է: Հնդիկներն այն անվանում են «քար թինաւորաց», քանի որ օգնում է նույնիսկ մահացու թունավորվածին («դեղածին»): Եվ դա փորձված է, վստահեցնում է Հերացին⁵²: Իսկ ՄՄ 7325 ձեռագրում եաղութը դարձյալ նույնացվում է կայծի հետ և նշվում, որ այն կապույտ գույնի է՝ վրան ցրված ոսկեգույն հատիկներով: Այն ուրախացնում է մարդու սիրտը, բուժում է կարիճի խայթածը: Եվ այն տանը, որտեղ կա եաղութ, կարիճ չի մոտենում⁵³: Ըստ Ասարի, սա վերացնում է մարդու վախերը, սակայն վտանգավոր է ներքին օգտագործման համար, քանի որ ստամոքսում չի լուծվում, հավաքվում է միզապարկում և քար է գոյացնում⁵⁴:

Առաքել Դավրիժեցու առաջին հավելվածում կայծին վերաբերող հատվածը նույնական է Եպիփան Կիպրացու գրվածքի հետ, իսկ երկրորդ հավելվածում դրա բովանդակությունն ավելի ընդարձակ է: Այն սովորականի պես ներառում է առևտրային տեղեկություններ՝ հայտնաբերման վայրը, արժեքը, տարբերակող առանձնահատկությունները, համեմատությունը այլ քարերի հետ, ինչպես նաև ՄՄ 1786-ում շարադրվածը՝ որոշ հավելումներով: Դավրիժեցին ենթադրում է, որ եաղութից է առաջանում հասպիսը: Նա մի հետաքրքիր ավանդություն է պատմում այն մասին, որ այս քարն ի հայտ է եկել մեկուսի մի սարում, որտեղից իջել է Ագամը, երբ դուրս է եկել դրախտից⁵⁵:

Լիգրիոն («լիգրիոն», «լիգրոն» կամ «լինգրիոն», Λιγγύριον) քարը նոր բառարաններում տուրմալինն է: Եպիփան Կիպրացին գրում է, որ հին բնագետներից ոչ ոք տեղեկություններ չի թողել, թե որտեղից են հանում այս քարը: Ըստ նրա, կան վկայություններ լանկուերիոն կամ լագուերիոն քարի մասին, որ նրա կարծիքով նույն լիգրիոնն է, քանի որ Սուրբ Գիրքը երբեմն փոփոխում է անունները: Միաժամանակ նա կասկած է հայտնում, որ գուցե լիգրիոնը հակիրճն է, որը՝ չնայած իր կարևորությանը, չի ներառված տասներկուսի մեջ: Ասում էին, որ այս քարը տաք ածուխի վրա նետելիս չի վնասվում, բայց ածուխները հանգում են, ավելին, եթե այն կտավի մեջ փաթաթված դնեն այրվող ածուխների վրա, անգամ կտավը չի վառվի⁵⁶:

Հերացին նույնպես լիգրիոնը նույնացնում է հակինթի հետ. «Լիգրիոն, որ է յակունդն. նման է կապուտակ ասուղյ. կամ կողենույ, քիչ մի ծիրանագոյն և զօրութիւնն ունի զի կրակն չայրէ գհանդերձն ուր և կենայ սա»⁵⁷: Ըստ նրա, ոմանք այն սուտակ են անվանում, իսկ ինքը դեմ չէ «եղեգնաքար» անվանմանը: Նշում

⁵² ՄՄ 1898, ք. 256բ, ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁵³ ՄՄ 7325, ք. 1բ, նաև 30բ:

⁵⁴ Ասար Սեբաստացի, էջ 190:

⁵⁵ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 464:

⁵⁶ Епифаний Кипрский, 1884, նշվ. աշխ., էջ 268:

⁵⁷ ՄՄ 1495, ք. 159ա:

է նաև ծագման վայրը՝ եթովպիա: Հակինթը («ակունդ», «յակունդ», «յակունթ», «յակինթ») կապույտ կամ կանաչ գույնի թանկագին քար է, անվանում են նաև «շափուղա»:

ՄՄ1786 ձեռագրի «Վասն ականց» գրվածքում լիգիրիոնը նույնացվում է ալմաստի հետ. «Լիգրոն, որ է Ալմաստ, որ հայերէն է Լիգրոն, և ֆռանկաց՝ դիամանդ ասի» (թ. 73ա):

Դավրիժեցին՝ վկայակոչելով «Աշխարհի բոլոր գոհարների գիրք»-ը, նշում է ալմաստի տասներկու տեսակ: Որպես դրանց հայտնաբերման կարևորագույն վայր մատնանշում է Զուլումաթ կոչվող երեք կղզիները, որտեղի բացառիկ արժեքավոր, «երկնի ցողից առաջացած» ալմաստի մասին Ալեքսանդր Մեծին պատմել էին իմաստունները: Կրակից դուրս գալիս այն ավելի լավն է լինում, քան նորը: Վեց երես ունի, որ կողմն էլ շրջես, երեք երես է երևում: Լինում է սառնաշաքարագույն, ձիթապտղագույն, պիստակագույն, բյուրեղային, դեղին, կարմիր, սև: Ալմաստը գոհարների թագավորն է, սակայն առանց մշակման այնքան էլ արժեքավոր չէ, քանի որ դուրս է գալիս քարերի հետ խառնված: Ըստ Դավրիժեցու, ալմաստով վերացնում էին մաշկի գունային անհարթությունները: Կար համոզմունք, որ ալմաստ կրող մարդը թագավորներին հաճելի է: Նրա խոսքն ընդունելի է լինում, չարքերից չի վախենում, փորացավ և քոր չի ունենում, մոռացկոտ չի լինում: Սակայն եթե այն հեսանի վրա մանրեն ու տան մարդուն խմելու, թունավոր է («մահադեղ» է)⁵⁸:

Ըստ Հերացու, ալմաստի բնությունը չորրորդ աստիճանի սառն ու չոր է⁵⁹: Թեպետ Ասարը գրում է՝ առաջին աստիճանի, բայց միաժամանակ նշում է, որ սրա սառնությունն այնքան շատ է, որ եթե մարդը կուլ տա, ապա կսառեցնի նրա բնական տաքությունը և կսպանի նրան: Իսկ եթե մեկը ալմաստը պահի բերանում, բայց կուլ չտա, կարող է 20 օր շուր չիսմել⁶⁰: Դրա կարծրությունն ու պնդությունը ոչ պողպատն է կարողանում կտրել, ոչ էլ խարտոցը՝ խարտել: Մշակելու և զարդի ակ դարձնելու համար այն հարթեցնում ու ձևավորում էին արճիճե մուրճով (կռան) և խարտում կապարի խարտոցով⁶¹:

Մարբոդի նկարագրությամբ՝ ալմաստն ամենակարծր քարն է, որը չի վնասվում կրակով և արհամարհում է երկաթը: Սակայն այժի արյան մեջ տաքա-

⁵⁸ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԴ, էջ 463-464:

⁵⁹ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1889, ք. 156բ: Բառացի՝ «բնութինն խիստ հով է, ի չորս մասնէ, որ է տաքանայն ի հովութեան և չորութեան»: Նախկինում տարբերում էին որակների ինտենսիվության չորս աստիճան: Առաջինն ամենաթույլն էր, չորրորդն՝ ամենաուժեղը (տե՛ս Ամիրդովլաթի Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց, աշխ.՝ 4. Բասմաջեանի, Վիեննա, 1926, էջ 5):

⁶⁰ Ասար Սեբաստացի, էջ 189: Բառացի՝ «Բնութին հով է և չոր առաջին դարանան»:

⁶¹ ՄՄ 1495, ք. 159ա:

նալով, այն թուլանում է: Միայն արաբական ալմաստը կարելի է մշակել առանց արյան, քանի որ այն պակաս կարծր է: Իսկ Կիպրոսի և Ֆրիլիպինների ալմաստները նման են իրենց ուժով, որով կարողանում են ձգել երկաթը⁶²: Այդպես է գործում նաև մագնիսաքարը՝ հզոր, երբ չկա ալմաստ: Իսկ երբ ալմաստ նույնպես կա, այն մագնիսից խլում է իր ավարը: Այդ պատճառով, մշակված ալմաստի նման, մագնիսաքարը նույնպես անվանում էին «ադամանդ»: Կար համոզմունք, որ ալմաստն իր հրաշագործ ուժով անհաղթահարելի է դարձնում կրողին, վռնդում է գիշերային լեմուրներին և հիմար երազները: Վնասագերծում է թուլները, չեղոքացնում հակառակություններն ու հայհոյանքը, բուժում է խելացնորներին, արտացոլում թշնամիների մտադրությունները⁶³:

Ադամանդ կամ «խանտումանտ», որ նշանակում է՝ «աննվաճելի» (adamas, adamantos), սկզբում անվանում էին պողպատը, ապա՝ նաև սառցատեսակ, թափանցիկ, շողշողուն այն թանկարժեք քարը, որը բաղկացած է բնածուխից, և ամենակարծր հանքաքարն է: Հերացին տարբերակում է ադամանդի երեք տեսակ, որոնցից մեկը ձգում է երկաթը, մյուսը վանվում է երկաթից, իսկ երրորդը բյուրեղացած ջրի նման սպիտակ է, լինում է ծովում, եփելիս մսի նման փափկում է և օգնում թունավոր վերքերի ժամանակ⁶⁴: Ադամանդի զարմանալի հատկությունները ակտիվացնելու համար խորհուրդ է տրվում այն աջ բազկին կապել այնպես, որպեսզի դիպչի մաշկին: Այդ կերպ այն օգնում է հաղթահարել բոլոր վախերը և պաշտպանվել թշնամու հարվածներից⁶⁵:

Ինչպես նշեցինք, հնում ադամանդ էին անվանում նաև **մագնիսաքարը**⁶⁶: Դավրիժեցին մագնիսն անվանում է «մղնադիս»՝ միաժամանակ հաստատելով, որ հայերեն այն կոչվում է «ադամանդ»⁶⁷: Սև գույն ունի: Դեպի իրեն է ձգում երկաթը, որի պատճառով կոչվում է «անշարժ հոգի»: Եթե այս քարը մի գիշեր թրի ու դանակի հետ նույն տեղում դնեն, հաջորդ օրը այդ թուրն ու դանակը նույնպես կձգեն երկաթը: Եթե սխտորի հոտ դիպչի, «նրա զօրութիւնքն և գործքն խափանէ»: Բայց եթե այն գցես քացախի մեջ, դարձյալ կվերագտնի իր ուժը⁶⁸: Օգնում է ջղացավի ժամանակ: Մագնիսի մեկ այլ տեսակը՝ «մղնադիս ֆզայ» կամ արծաթի ադամանդը, արծաթը ձգում է այնպես, ինչպես ագահ

⁶² В геммах великая сила, с. 11-12.

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1898, ք. 157ա:

⁶⁵ ՄՄ 7325, ք. 1բ:

⁶⁶ Մագնաիս՝ magnes, magnetis, երկաթային սևուրակ հանքաքար է, որ դեպի իրեն է ձգում երկաթը և մի քանի այլ մետաղներ: Այն դուրս է բերվում գետնի ընդերքից և կոչվում է բնական մագնիս կամ երկաթաքար (Ս. Մալխասյանց, Հայերեն Բացատրական Բառարան, Երևան, 1944, հ. 3, էջ 231):

⁶⁷ Իսկ Ասարը գրում է՝ «մխնաթիս, որ է խնդմնդ քարն» (էջ 185):

⁶⁸ Ասար Սեբաստացի, էջ 185:

մարդը, որ «արծաթասեր» է և «արծաթն իրեն քաշող»: Եթե ոսկու, երկաթի, պղնձի, արծաթի և այլ խարտուք միատեղ լինեն, ապա այս քարը արծաթը հավաքում է, ինչպես մագնիսը երկաթը: Այն ժանգագույն է և թափանցիկ⁶⁹: «Մղնադիս ֆզայ» կոչվող քարը հիշատակվում է նաև ՄՄ 1786-ում: Արծաթն իրեն քաշող կամ «արծաթաքաղ» այդ քարը «ժանգառի գոյն» ունի և արտահանվում է Հաբեշտանից: Ագահ է, գրում է հեղինակը, նման է մղլադուզ քարին, որը երկաթն է իրեն քաշում այնպես, ինչպես սա՝ արծաթը (թ. 76ա): Մագնիսին վերագրվում էին բազմաթիվ զարմանալի հատկություններ: Ըստ Մարբոդի, այն գաղտնի մեղքերի բացահայտող է: Նաև փայլ է տալիս մարդու խոսքին, վստահություն է ստեղծում և ամեն ինչ ըմբռնելու ունակություն: Օգնում է նյարդային հիվանդությունների և այրվածքների ժամանակ⁷⁰, ինչպես նաև մեջքի ցավի, ցրտից առաջ եկած կծկանքների, գազերի ժամանակ: Ստամոքսից դուրս է բերում թանձր լորձը, չափավորում է կերակուրի թանձրությունը ստամոքսում, օգնում է լորձային այտուցների ժամանակ⁷¹:

Շափյուղան, ըստ Եպիփան Կիպրացու, ծիրանագույն է, և ինչպես «դիպակի սևոյ ծիրանափայլ է իւր տեսիլն»⁷² կամ ինչպես «սև էքսամիտոն է»⁷³ կամ «ծովու ծփման երփնելոյ տեսիլ է»⁷⁴: Սրա տեսակները բազմաթիվ են: Եպիփան Կիպրացին, իբրև այս քարի մասնավոր տեսակ, նշում է կապույտ լաջվարդը, որ բերվում է Եթովպիայից⁷⁵: Նա նաև վկայում է, որ Հնդկաստանում և Եթովպիայում Դիոնիսոսի տաճարների 365 աստիճանները պատրաստված են հենց այս քարից⁷⁶: ՄՄ 1786 ձեռագրում մեկնաբանվում է. «Շափիւղայ՝ հայերէն ասի, լաթիներէն՝ սաֆիրուզմ, որ է փիրուզայ»: Նաև զգուշացնում է, որ պետք է հեռու պահել խոնավությունից⁷⁷: Սրանից երկնշում են գազանները:

Փիրուզ քարի մասին Դավրիժեցին գրում է, որ ականագործներն այն գերադասում են մյուս թանկարժեք քարերից՝ նկատի ունենալով դրա հրաշագործ հատկությունները. «Ով այն մոտը պահի, թագավորների բարկությունից զերծ կմնա, դրամի պակասություն չի ունենա, խոսքն ընդունելի կլինի: Եթե առավոտյան դրան նայի, հոգս չի քաշի, աչքացավի դեմ օգտակար է, երկար ժամանակ բերրիության, անասունի (առատության) համար օգտակար է, մոտը պահողը

⁶⁹ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 462:

⁷⁰ В геммах великая сила, с. 23-24.

⁷¹ Ասառ Սեբաստացի, էջ 185:

⁷² ՄՄ 266, ք. 92բ:

⁷³ «Սրբոյն եպիփանոս ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 48, հմմտ. ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁷⁴ ՄՄ 737, ք. 177ա:

⁷⁵ «Սրբոյն եպիփանոս ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 48:

⁷⁶ ՄՄ 737, 177ա:

⁷⁷ ՄՄ 1786, էջ 74բ:

վատ երազ չի տեսնի»⁷⁸: Մեկ այլ վկայությամբ, երբ այն փշրում և կաթի հետ խառնելով օծում են մարմնի ախտահարված հատվածը, «հալածում է» սնկային հիվանդությունը և քոսը⁷⁹: Այս հանգամանքը նշում է նաև Հերացին⁸⁰: Վերջինս շափուղան նույնացնում է դահանակի հետ: Ինչպես նշեցինք, ոմանք մալաքիտը նույնպես անվանում են «դահանակ» (ՄՀԲ): Սա հիշատակվում է Ծննդոց գրքում, եղեմի նկարագրության ժամանակ (Բ 12): Ոմանք էլ դահանակ էին կոչում զմրուխտը (տե՛ս վերևում):

Ստեփան Մալխասյանցը հաստատում է, որ շափուղան կորունդի տեսակ է, սապֆիր (հնում՝ սուտակ): Կորունդը ալյումինիումի օքսիդի հանքաքար է, որը պարունակում է նաև աննշան քանակներով քրոմի, երկաթի, մանգանի, տիտանի խառնուրդներ: Հիմնականում անգույն է կամ կապույտ: Սակայն խառնուրդների շնորհիվ կարող է ստանալ նաև այլ երանգներ: Օրինակ, քրոմն ապահովում է դրա կարմիր գույնը՝ վերածելով այն ռուբինի: Տիտանի և երկաթի միակցմամբ է պայմանավորված շափուղայի հրաշալի կապույտ գույնը և այլն: Մարբողը շափուղայի (սապֆիրի կամ սիրտիտի) փայլը նմանեցնում է պարզ երկնքի՝ սա համարելով սրբազան և ամենաթանկարժեք քարերից մեկը: Այն ամուր ու առույգ է պահում իրեն կրողի մարմինը, վերացնում է վախերը, իր ներքին զնդանից դուրս է բերում արգելափակված մարդուն, հանգստություն է պարգևում և օգնում է, որ Աստված ընդունի նրա աղոթքները: Այդ պատճառով այն խորհուրդ էր տրվում կրել ընկճախտի ժամանակ: Համարվում էր, որ շափուղան խթանում է մարդու ներհայեցողությունը: Այն Սատուրնի հովանավորության տակ ծնվածների խորհրդավոր քարն է: Իսկ քանի որ ընկճախտի կամ մեղանքոլիայի համար նույնպես պատասխանատու էր համարվում Սատուրնը, հետևաբար, դրանց փոխկապվածությունն ակնհայտ է: Այս քարին վերագրվում էր նաև մարմնական հիվանդությունների բուժման ունակություն: Հստ Մարբողի, սրա միջոցով սառչում է ներքին ջերմը, դադարում է ինչ-որ պատճառով ակտիվացած քրտնարտադրությունը: Կաթի հետ միասին շփելով բուժում է խոցերը, մաքրում է աչքերը, խաղաղեցնում դեմքի լարվածությունը: Բուժում է նաև լեզվի հիվանդությունները: Միայն թե այն կրողը պետք է հոգեպես մաքուր մարդ լինի⁸¹:

Ամենահետաքրքիր քարերից մեկն ամեթիստն է: Հունարենից թարգմանաբար նշանակում է «հարբեցողությունից պաշտպանող»: Դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել հավատալիք, որ եթե այս քարը գցեն գինու գավաթի մեջ, այդ

⁷⁸ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 462:

⁷⁹ ՄՄ 1786, էջ 74բ:

⁸⁰ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁸¹ В геммах великая сила, с. 15.

գինին խմողը չի հարբի: Մարբողը հաստատում է, որ ամեթիստն օգտակար է հակառակորդին հարբեցնելու համար⁸²: Հայերեն միջնադարյան ձեռագրերում ամեթիստն անվանում են նաև «լալ», «սուտակ», «մեղեսիկ»: Թեպետ սուտակի առումով Հերացին տարբեր կարծիքներ է առաջարկում: Սկզբում նա սուտակը նույնացնում է լիգիրոնի հետ, որ «ոմանք եղեգնաքար ասեն» (կամ «եղնգնաքար»): Ապա նա հայտարարում է, որ սուտակը կարկեհանն է կամ կայծը՝ այդպես էլ ոչ մի ակնարկ չանելով ամեթիստի մասին⁸³: Իսկ ՄՄ 1786 ձեռագիրը պարզաբանում է. «Սուտակ, որ է լալ, և լաթիներեն Ամէթիստուս, որ այս Բաղաշխանայ երկրէն կու գայ, որ ասեն, թէ Ջիմշիտ թագաւորի ժամանակն ժափք եղեն, և երկիրն պատառեալ՝ այս լալս երևեցաւ»⁸⁴: Այս մասին գրում է նաև Առաքել Դավրիժեցին: Առաջներում մեղեսիկի չկար: Բայց երբ Ջեմշեդ անունով թագավորի օրոք պատահած հզոր երկրաշարժից մոտակա բարձր լեռը ճեղքվեց, աստծու հրաշքով այնտեղ երևաց մեղեսիկը, որի նմանը ոչ մի ուրիշ տեղ չկա: Այն դուրս է գալիս այդ նույն սարից երեք հարյուր տարին մեկ⁸⁵: Վկայակոչելով իմաստուններին, Դավրիժեցին հայտնում է, որ այս քարի բնությունը տաք ու չոր է: Մեղեսիկ կրելը օգտակար էր համարվում և՛ տարբեր հիվանդություններից զերծ մնալու, և՛ մարդկանց դուր գալու համար: Ենթադրում էին, որ այն ազատում է մղձավանջներից, բարձրացնում տրամագրությունը, բացում ախորժակը, մեծացնում դիմադրողականությունը, բուժում հոգեկան խանգարումները, մաքրում մարդու արյունն ու պնևման, ամրացնում ոսկրերը: Կավ է հատկապես ողնաշարի ցավերի ժամանակ: Հավատում էին, որ ամեթիստը ավելացնում է ներշնչանքը, կռահողականությունը, մարդու ստորակարգ բնությունը վերափոխում է ավելի բարձր և կատարյալ որակների, մաքրում և վերականգնում է գիտակցությունը, ազդում է էներգետիկ կենտրոնների վրա: Դավրիժեցին նաև խորհուրդ է տալիս ծեծած, փոշիացրած ամեթիստը խառնել «ուրախարար խյուսի» հետ և ընդունել: Ասում է, որ այն ուրախացնում է սիրտը, հեռացնում հոգսն ու մտածմունքը: Իսկ երբ խառնում են աչքի դեղերի հետ, սուր ու պայծառ է դարձնում տեսողությունը⁸⁶:

Ազաթը սրիկատային հանքանյութ է, գերազանցապես խալցեդոնային: Այն պարունակում է նաև այլ հանքանյութերի սերտաճումից առաջացած տարբեր գունային գոտիներ և ներառուկներ (կարբոնատներ, հիդրօքսիդներ և այլն)՝ ստանալով շերտավոր կառուցվածք: Ազաթների շարքին են դասվում նաև խալցեդոնի այլ տարատեսակներ, որոնք չունեն նկատելի շերտավորություն, բայց

⁸² В геммах великая сила, с. 21.

⁸³ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁸⁴ ՄՄ 1786, ք. 74ա:

⁸⁵ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԴ, էջ 466

⁸⁶ Նույն տեղում:

ունեն ներառուկներ, որոնք քարի մեջ ստեղծում են որոշակի պատկերներ: Եպիփան Կիպրացին շեշտադրում է այս քարի հայտնաբերումը սկյութացիների կողմերում և հատուկ առանձնացնում ագաթի մի տեսակ, որն առյուծի բաշի գույն ունի: Իսկ ընդհանուր առմամբ, նա այս քարը նմանեցնում է մարմարի և փղոսկրի, և ասում է, որ շատերն այն շփոթում են հակինթի հետ⁸⁷: Հայերեն ձեռագրերում մի դեպքում հենց այսպես էլ թարգմանված է. «է նման յակունդի՝ կապուտակ տեսեամբ, գոյն ունելով առիւծոյ»: Նաև ասվում է, որ այն նման է «կճոյ» (հավանաբար՝ կոճազմ կամ գոճազմ), «առիւծաձև է և առիւծատեսիլ»: Հրատարակված բնագրում գտնում ենք երկու օրինակն էլ⁸⁸: Գրեթե բոլոր ձեռագրերում նշվում է օձերի և այլ թունավոր սողունների խայթոցի դեպքում դրա արդյունավետությունը, եթե այն մանրում են և ջրով քսում խայթոցի տեղին:

ՄՄ 1786 ձեռագրում ագաթն ու հակինթը նույնացվում են: Ըստ որում, նույն այս ձեռագրում ագաթին անդրադարձը երկու անգամ է. «Ակատ, հայերէն ասի, որ է Այնըհօռ (այնիլիհօռ – արաբ. *‘ayn al-hirr* – կատվակն), և լաթիներէն ասի՝ Հիաչինթուս, կամ ի հընդիկս է կղզի մեծ, զոր անունն է Սէյլան» (թ. 74ա): Նաև՝ «Յակինթ կամ ակատ հայերէն ասի, և լաթիներէն՝ ասի նիքս, որ է աղիղ» (թ. 75ա. «նիքս» ասելով հավանաբար նկատի ունի օնիքս): Պետք է նկատել, որ վերևում «աղեղ» անվանումը կիրառվեց սարդիոնի առնչությամբ, իսկ հիմա՝ նաև ագաթի: Ստեփան Մալխասյանցը և Հրաչյա Աճառյանը կարծում են, որ դա, այնուամենայնիվ, սարդիոնի անվանումն է: «Աղեղ»-ը կամ «աղիղ»-ը արաբերեն *‘aqiḡ*-ն է (ՀԱԲ), որի աղավաղված ձևը՝ *haḳik*, նույնպես գտնում ենք հայերեն ձեռագրերում՝ «յակիկ» տարբերակով: «Յակիկն շատ ազգք են, և ի շատ տեղիս գտանին..., ով ոք ունենայ ի սոցանէ առ ինքն՝ խաղաղարար և անկոհի լինի, եւ միւս խասիաթն այս է, զի թէ այր կամ կին արինաբեր լինի՝ օգտէ: Եւ միւս. այլ թէ ատամն որ շարժի և ժանկոտի, սրբես սովաւ լաւանայ»⁸⁹:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ ով ագաթ է կրում, գերծ կմնա բորից, քոսից, քորից և այլ այսպիսի բաներից: Իսկ «խելքի շահ կունենա» և «ինչքան էլ գինի խմի, խելքը չի կորցնի» մտքերին Դավրիժեցին թերահավատորեն է վերաբերվում⁹⁰: Ըստ Մարբոդի, ագաթն օգնում է կարճահարին և օձահարին: Հագեցնում է ծարավը և օգտակար է տեսողությանը: Կրողին հաղորդում է ուժ և ամրություն, դարձնում է պերճախոս, արտաքինից հաճելի և ծաղկուն⁹¹:

Արդյո՞ք հակինթը պարզապես նման է, թե նույնն է ագաթի հետ, դժվար է ասել, բայց հակինթի համար տարբեր ձեռագրերում գտնում ենք նաև «յակունդ»

⁸⁷ Епифаний Кипрский, 1884, гл. 8, с. 270:

⁸⁸ «Մրբոյն եպիփանու ասացեալ զանուան վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

⁸⁹ ՄՄ 1495, ք. 159բ:

⁹⁰ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

⁹¹ В геммах великая сила, с. 13.

և «հիւշիթոս» կամ «հիաշիթոս» տարբերակները⁹²: Հերացին «Յակունդ»-ի երեք տեսակ է նշում՝ կարմիր, դեղին և կապույտ: Բնությունը տաք ու չոր է, մոտ է ոսկու բնությանը: Սրան չեն վնասում ո՛չ կրակը, ո՛չ երկաթը: Հակառակը, կրակի մեջ մտնելուց և դուրս գալուց հետո այն ավելի է գեղեցկանում, հատկապես դեղինը⁹³: Այս նույն շարադրանքն ենք գտնում նաև ՄՄ 1786-ի «Վասն ականց» գրվածքում (թ. 255բ): «Հիւշիթոս»-ը կամ «հիաշիթոս»-ը նկարագրվում է իբրև կրակագույն քար, որը կրակի դիմաց պահելիս ինքն էլ է նմանվում կրակի: Լինում է այնպիսի երկրներում, որտեղ շատ են կայծակները: Նշվում է զարմանալի մի հատկություն: Պարզվում է՝ այս քարը մարդուն պաշտպանում է մահից այնպիսի տարածքում, որտեղ օդն ապականված է (հավանաբար՝ որտեղ կա օդակաթիլային վարակ): Այսինքն, այս քարին վերագրվում էր համաճարակներից պաշտպանող գործություն, նաև քնաբեր հատկություն: Ասում էին, որ այն հաջողություն է բերում մարդուն և նրան իմաստուն է դարձնում⁹⁴:

Առաքել Դավրիժեցին սուտակ է համարում նաև «գոճազմ» կոչվող քարը, որը լաջվարդն է (ծծմբի, սիլիցիումի պարունակությամբ մուգ կապույտ հանքաքար է՝ լապիս-լազուլի): Այն կապույտ է, բայց եթե գցես «արքայաջրի»⁹⁵ մեջ, անմիջապես սպիտակում է, ինչպես ձյուն⁹⁶: ՄՄ 1786 ձեռագրում կարդում ենք. «Գոճազմն ասի հայերէն, և լաթիներէն՝ Լիգուրիուս կամ լիուրքուզ, որ է լաջվարդ: Ի Օզբէգի երկրէն, Բագաշխանայ կըգայ: Լաւն այն է, որ հաւկիթի պէս սպիտակ կեղև ունի և աղէկ է, որ մէջն դամարոտ և սպիտակ չը լինի, և թէ կրակն գցես, այրի, ապա գոյնն չի փոխիր, ապա եթէ թէզաբի ջուրն դնես, սպետակի որպէս գծին» (թ. 75ա): Սա անվանում են նաև «լաճիվերդ»: Բնությունը սառն ու չոր է: Եթե սրա 1 դրամը ծեծեն, խառնեն 3 դրամ վայրի նոնենու ծաղկի հետ, շաղախեն 10 դրամ մեղրով և տան հիվանդին ուտելու, մարմնից հեռացնում է սև մաղձը և դադարեցնում է արյունային լուծը⁹⁷: Հերացին նույնպես սրա բնությունը սառն ու չոր է որակում և խորհուրդ է տալիս կիրառել աչքի հիվանդությունների ժամանակ⁹⁸: Փոշիացրած լաջվարդից («լազուարդ») է ստացվում «ծովազվարթ» կամ ուլտրամարին կոչվող կապույտ գունանյութը: Այս քարի կապույտ երանգը պայմանավորված է բյուրեղում եռածծմբի ռադիկալ անիոնի առկայությամբ:

⁹² ՄՄ 7325, ք. 3ա, նաև 29ա:

⁹³ ՄՄ 1495, քք. 159աբ:

⁹⁴ ՄՄ 7325, ք. 3ա, նաև 29ա:

⁹⁵ Արփայաջուրը ազոտական թթվի և աղաթթվի 1:3 խառնուրդն է, որի մեջ լուծվում է նույնիսկ ոսկին:

⁹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, 458:

⁹⁷ ՄՄ 7325, ք. 4ա:

⁹⁸ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1898, ք. 256բ:

ՄՄ 7325 ձեռագրում բավական ընդարձակ մի բնագիր ենք գտնում **կապույտ քարի** մասին: Սակայն այստեղ դրա բնությունը ներկայացվում է տաք ու շոր: Անհայտ հեղինակը հաղորդում է, որ այս քարը «առողջացնէ զաչաց լոյսն և վերցնէ զմթնալն... սրբէ զսպիտակն և տանի զմշուշն, և զարցունքն կտրէ, և զկարմրութիւնն տանի, և զտաքութիւնն այլ տանի» (թ. 4բ): Կարելի է ենթադրել, որ կիրառվել է կատարակտի բուժման համար: Մանրամասն նկարագրվում է նաև ակնաբուժության մեջ դրա կիրառման կարգը: Քարը պետք է դնել մեկ բաժակ մաքուր ջրի մեջ, մեկ անգամ ասել «Ողջույն քեզ Մարիամ», ապա քարը հանել, բամբակի փոքրիկ կտորը թրջել այդ ջրում և կաթացնել աչքերի մեջ: Զգուշացվում է, որ սկզբում սաստիկ ջերմության զգացում է լինում, որը քիչ անց թեթևանում է, բայց աչքը զարմանալի ձևով մաքրում է, ինչը փորձված է⁹⁹: Ըստ միջնադարյան բժշկի, սա բուժում է նաև երակների զանազան հիվանդություններ, ցավազրկող է, եթե լավ օժեն ցաված տեղը, օգնում է հին ու նոր ամեն տեսակի խոցերի ժամանակ: Վերջինի համար, սակայն, ավելի երկար է պետք թողնել ջրի մեջ, մինչև ամբողջությամբ կկարգան «Հավատամք»-ը¹⁰⁰: Այդ ջրով կարելի է և՛ լվացվել, և՛ լաթի մի կտոր թաթախել ու դնել խոցի վրա՝ «զհին և զփտած մսերն տանի և զառողջն թողնու» (թ. 5ա): Բայց պետք է այս գործողությունն անընդհատ կրկնել այնքան, մինչև լրիվ բուժվի: Թեպետ վստահեցվում է, որ արդյունքն արագ է ստացվում: Խիստ «զօրաւոր» է համարվում այս քարի ներգործությունը, երբ այն փտախտի (*gangraena*) ժամանակ մանրում և ցանում են մեռուկացած հյուսվածքների վրա: Այստեղ հիշատակվում է «կերցալ» կոչվող հիվանդությունը, որ գործածվում էր երկու նշանակությամբ՝ «քաղցկեղ» կամ «ժանտախտ»: Բայց բնագրում այս եզրույթը պարզաբանվում է որպես «աքիլայ» («փտախտ, կերցալ, մեռուկ»՝ ՄՀԲ), որն առաջացել է ամբողջ մարմնում տարածված ինչ-որ հիվանդությունից: Նշվում է թուլթի ժամանակ կիրառության մասին, երբ ցաված տեղի վրա են դնում քարի «լուծույթով» թրջած վիրակապը: Ըստ որում, քարը պետք է ջրի մեջ գցել հենց այն պահին, երբ օգտագործման անհրաժեշտություն կա, որպեսզի ջրը չհնանա: Բայց սա գործարկելու համար պետք է հստակ իմանալ մարդու բնության խառնվածքը և հիվանդության բնույթը: Իսկ եթե դրանք չիմանալով փորձեն կիրառել, կարող է մեծ վնաս հասցնել (թ. 5ա-բ), քանի որ գեղն օգնում է այն բոլոր հիվանդությունների ժամանակ, որոնք պայմանավորված են լորձով կամ սև մաղձով, իսկ դեղին մաղձային և արյունային հիվանդությունների ժամանակ վնասում է: Այն օգնում է նաև բորի, մոլաքորի կամ եղնջացանի, սնկի ժամանակ՝ կիրառվելով նույն ձևով:

⁹⁹ ՄՄ 1495, ք. 159ա, ՄՄ 1898, ք. 256բ:

¹⁰⁰ Հնարավոր է՝ այս բառերի առաքերման անհրաժեշտությունը շեշտվում է ժամանակը նշգրտելու համար:

Իսկ վերջում կարգում ենք՝ «Ով եղբայր խիստ փորձած է, անգին գոհար է» (թ. 5բ): Հաղորդվում է նաև, որ «թարգմանեցաք ի ֆռէնկ գրոց թուին ՌԿԵ (1616 թ.), ի Լօվ քաղաքին»¹⁰¹:

Եպիփան Կիրաքցին բյուրեղը (բերիլ) նկարագրում է «խաժագոյն, ծովաներկ, օդանման»: Այն ջրագույն հակինթի տեսք ունի: Արևի դիմաց պահելիս, մեջը նշմարվում են լուսափայլ, կորեկի նման հատիկներ: Բյուրեղի մի տեսակ կա, որ նման է «բաց վիշապի» (իրականում, Կիրաքցին գրում է՝ «նման է օձի աչքի», էջ 271), մեկ ուրիշ տեսակը՝ սպիտակ մոմի, մյուսն էլ՝ սառույցի: Դրանք բոլորը հայտնաբերվում են Եփրատի անցման տեղում («յանցն»)՝ Տյուրոս կամ Տավրոս լեռան վրա¹⁰²:

«Վասն ականց» կոչվող գրվածքներից մեկում կարգում ենք. «Բիւրեղ՝ հայերէն ասի, և լաթիներէն՝ Բէրիլլուզ ասեն, որ է Դօս»: Այստեղ գործածվում է նաև բյուրեղի «պիլօր» անվանումը, որ վերցված է արաբերէ *billor*-ից: Ստացվել է Հեյդարաբադից՝ սպիտակ, դեղնաշաղ և միսագոյն երանգներով: Ծեծած, փոշիացրած բյուրեղը վերքի վրա դնելով բուժում էին նույնիսկ հին խոցերը¹⁰³: Դավրիժեցին հայտնում է նաև այս քարի՝ մղձավանջներից ձերբազատող, հանգստացնող ազդեցություն մասին¹⁰⁴: Ըստ Մարբոդի, բյուրեղը փշրված վիճակում, մեղրի հետ միասին, տալիս են կերակրող մորը: Այն ավելացնում է կրծքի կաթը¹⁰⁵: Կրակից վնասվում և այլևս չի նորոգվում, սակայն այդ այրված քարը նույնպես օգտագործել են աչքի հիվանդությունների ժամանակ կիրառվող դեղերի պատրաստման համար¹⁰⁶: Ըստ Հերացու, կապույտ բյուրեղը կտրում է ատամնացավը, իսկ սպիտակը պաշտպանում է վատ երազներից¹⁰⁷:

Հասպիսը (արևաքար, արևակին, ծիածանաքար, հասմկաքար) բերվում էր Կիրարոսից: «Յասպիս նման է զըմրիստի փոքր դեղնագոյն, և զապարճատ ասեն սմա, գտանի սա յեզերս Թորգոմիտէս»¹⁰⁸: Դավրիժեցին նշում է «յաշմ» անվանումը՝ ասելով, որ բոլոր լեզուներով այդպես են անվանում այս քարը: Մեկ այլ տեղում նա գործածում է նաև հասպիսի «ապարճատ» և «յասբ» անվանումները: Նշում է, որ օգտակար է կայծակի դեմ և, որտեղ կա հասպիս, կայծակն այդտեղ չի հարվածում: Նույնիսկ ապահովագրում է երկրաշարժից¹⁰⁹: Ըստ Մարբո-

¹⁰¹ «Սրբոյն եպիփանոս ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 49:

¹⁰² Епифаний Кипрский, 1884, гл. 9, с. 271.

¹⁰³ ՄՄ 1786, էջ 75ա:

¹⁰⁴ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

¹⁰⁵ В земах великая сила, с. 19.

¹⁰⁶ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 458:

¹⁰⁷ ՄՄ 1495, ք. 159ա:

¹⁰⁸ ՄՄ 737, ք. 177ա:

¹⁰⁹ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 461:

դի, այն օգնում է ջերմի և ծննդաբերության ժամանակ: Արծաթե շրջանակով կրելիս՝ պաշտպանում է չար ոգիներից¹¹⁰: «Յասպիս, ասի հայերէն, և լաթիններէն է եասպիս, որ է Զաբարձաթ»¹¹¹: Հայտնում են նաև, որ այս քարին երկար նայելը լավացնում է տեսողությունը, իսկ ծեծած վիճակում աչքերին դնելը հանգստացնում է քորը¹¹²: Եվ եթե մարդն իր մոտ հասպիս ունենա, «սիրտն չի դողայ, և ժաժքի և կայծակի՝ ասեն լաւ է հետն պահելն»¹¹³: Ըստ Եպիփան Կիպրացու, առասպելաբանում են, թե այս քարը բժշկում և պաշտպանում է մարդուն ուրվականներից, և որ այն խմում են «իմաստագէտքն վասն ահի գազանաց, զի ասեն առասպելքն, թէ գազանք վայրենիք զարհուրին ի մարդոյն, առ որ ակնս այս գտանի»¹¹⁴: Ըստ Մարբոդի, այս քարը պաշտպանում է մանկան օրորոցը¹¹⁵:

Հայերեն ձեռագրերում զարմանալիորեն շատ են կորալի նկարագրությունները: Այն հանդիպում է տարբեր անուններով՝ «կօրալ», «գօրալօս», «մարջան», «մարճան», «մէրճէն», «բուստ» և այլն: Սա հանքաքար չէ, «այս է ոչ ակ, այլ ի ծովու տակն լինի և բուսանի արմատով»¹¹⁶: Հիմնականում կարմիր է լինում, թեպետ երբեմն էլ՝ սև և սպիտակ: Բերվում էր Հնդկաստանից և Ջենովայից¹¹⁷: «Բուստ՝ հայերեն ասի, և ֆռանկաց՝ կօռալ ասի, որ է մարջան, երկու տեղ ծով է լանէ, լաւն՝ մերձ ի Ջենուա և յԱլիկօնայ, որ է յերոպիայ, անտի ելանէ... Ի ծովուն տակն բուսանի որպէս ծառ, լողորդք իջանեն որպէս մարգարիտ հանեն, յետոյ բան տանեն և տաշեն»¹¹⁸: Բնությունը առաջին աստիճանի սառն ու երրորդ աստիճանի չոր է: Բացում է միզարգելը, օգնում գլխացավին, ամրացնում սիրտը, օգտագործվում է աղիների խոցի բուժման համար¹¹⁹: Կրակի մեջ այրվում է, թթվային լուծույթի մեջ՝ սպիտակում: Ծովից հանելիս փափուկ է, բայց երբ հանում են մակերևույթ, օդի հետ շփվելով ամրանում է: Այս քարի մասին նույնպես կան զանազան հավատալիքներ: Կան նաև տարբեր հիվանդությունների համար դեղատոմսեր:

Կորալը պարանոցից կախելիս, պետք է այնպես անել, որ դիպչի որովայնին: Դա ապահովագրում է մարդուն հիվանդանալուց: Ծանր հիվանդի մաշկի վրա կապելով՝ փորձում էին որոշել հիվանդության ելքը: Եթե քարի գույնը պահպանվում էր, եզրակացնում էին, որ հիվանդը կապաքինվի, եթե գունատվում էր,

¹¹⁰ В геммах великая сила, с. 14.

¹¹¹ ՄՄ 1786, ք. 74բ:

¹¹² Նույն տեղում: Նաև տե՛ս Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 456-457:

¹¹³ ՄՄ 1786, ք. 75բ:

¹¹⁴ «Սրբոյն Եպիփանու ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 48:

¹¹⁵ В геммах великая сила, с. 14.

¹¹⁶ ՄՄ 7325, ք. 3ա:

¹¹⁷ ՄՄ 7325, ք. 3ա:

¹¹⁸ ՄՄ 1786, ք. 75բ:

¹¹⁹ Ասար Սեբասացի, էջ 187:

կանխորոշում էին հիվանդի մահը¹²⁰։ Հավանաբար կիրառում էին նաև պարկին-սոնիզմի բուժման համար («Ունի զօրութիւն, որ մարդոյ անգամն թէ դողդղան լինի՝ բժշկէ», ն.տ.), ինչպես նաև աչքերի լորձային հիվանդությունների, արյունահախման և արյունային լուծի ժամանակ¹²¹։ Դավրիժեցին մարջանը («որ հայերեն բուստ է կոչվում») ծովում աճող ծառի է նմանեցնում, որը «փայտի պես ցեցակեր է լինում, որդնոտում է ու ծակծկվում», թթվային լուծույթի մեջ սպիտակում է, կրակի մեջ՝ կրանում¹²²։ Այն ուժ է տալիս սրտին և օգտակար է աչքերին։ Մարբողը կորալը նմանեցնում է ողկույզի, քանի դեռ այն ապրում է ծովում, բայց դուրս բերելուց և սուր մետաղով կտրելուց հետո, շփվելով օդի հետ, պնդանում է՝ դառնալով քար։ «Քիչ առաջ կանաչ էր, իսկ հիմա ալ կարմիր»։ Այն նաև շանթարգել էր համարվում, որ դադարեցնում է կաթնակը, հողմապտույտն ու փոթորիկը, վռնդում է խավարի դեերին, թեթևացնում սկիզբը և բարեհաջող դարձնում վերջը¹²³։

Սաթը, որ բուսական ծագում ունեցող խեժ է¹²⁴, հաճախ է տեղ գտնում միջնադարյան դեղատոմսերի մեջ։ Հայերեն ձեռագրերում այն հիմնականում հանդիպում է «քէհլիպար», «քահրիբար», «քահրբար», «սէպաճ» անուններով։ Նշվում է սրա երկու տեսակ՝ խեժածուխ (տարատեսակներ՝ կարբունկուլ, կայծոռիկ, ազնիվ կարկեհան, կարմիր նռնաքար) և լորձանման սաթ։ Յուզը նույնպես շատ օգտակար է համարվել։ Կիրառվել է հարբուխի, սեբորեայի, էկզեմայի, ջղակծկանքի և այլ բազմաթիվ հիվանդությունների ժամանակ¹²⁵։ Սէպաճը, հավանաբար, սաթի վերը նկարագրված առաջին տեսակն է՝ խեժածուխը։ Նկարագրությունը նույնպես նման է «խոր ու սևագոյն, և թեթև, որ թէ ջրին երեսն գցես, տակն չի մնայ, այլ երեսն ելանէ»¹²⁶։ Բնությունը երկրորդ աստիճանի տաք և չոր է։ Դադարեցնում է կոկորդի սուր արյունահոսությունը։ Հերձու հետ միասին՝ ամրացնում է ստամոքսը։ Պաշտպանում է դիվահարությունից¹²⁷։

Հեմատիտը հայերեն ձեռագրերում կոչվում է «արին քար»։ Դավրիժեցին օգտագործում է «խամահի» անվանումը՝ պարսկերեն xumahan բառից։ Եվ պարզաբանում է՝ «չինական երկաթ է, այսինքն՝ սանկհատիտ, և հայերեն սղուն քար են ասում»¹²⁸։ «Սանկհատիտ» բառը, ըստ Ստեփան Մալխասյանցի,

¹²⁰ ՄՄ 7325, ք. 3ա։

¹²¹ ՄՄ 7325, ք. 3բ։

¹²² Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 459։

¹²³ В земмах великая сила, с. 24։

¹²⁴ Ասարը գրում է՝ «թովզ ումի ծառին խեժն է», էջ 187։

¹²⁵ ՄՄ 7325, ք. 3բ, ՄՄ 1786, ք. 76ա։

¹²⁶ ՄՄ 1786, ք. 76ա։

¹²⁷ Ասար Սեբաստացի, էջ 187։

¹²⁸ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 460։

կազմված է sanguine և hématite (ֆրանսերեն) բառերի միաձուլումից: Այս քարը սկզբում ծիրանագույն է: Այն կարծրում է, երբ քսում են հեսանին: Թեպետ պատահում են նաև դրա այլ գույներ: Դավրիժեցու փոխանցմամբ, եթե հեմատիտը վարդաշրով քսեն հեսանին, օգնում է ամեն տեսակ ուռուցքի ժամանակ¹²⁹: «Ուռուցք» ասելով, կարծես, նկատի ունի այտուցը: Այս քարը կարգավորում է փոփոխված («պիղծ») խառնվածքը և վերականգնում առողջությունը¹³⁰: Ներքին օգտագործման համար առաջարկվում է հետևյալ դեղատոմսը. քարը եփել ջրով, ապա ջուրը քամել և շաքարով եռացնել, դարձյալ քամել, պատրաստել խյուս և ուտել: Որոշակի հիվանդություն չի նշում, ասում է՝ «լավ է»¹³¹: Հավանաբար, կանխարգելիչ միջոց է: Ըստ Մարբոդի, այս քարը բնության կողմից ստեղծված է մարդուն ծառայելու համար: Ունի արտահայտված կապող ազդեցություն: Սրա փոշին չափավորում է վերքերի վրա առաջացող հյուսվածքային գերաճը, բուժում է խոցերը, դադարեցնում փորլուծությունը: Ձվի կճեպի հետ խառնած՝ նույն հյուսվածքի կամ ջրի մեջ լուծելով, կարելի է բուժել արյունախտումը: Հին գինու մեջ լուծելու և մի քանի անգամ խմելու դեպքում բուժում է օձի կծածը: Մեղրի հետ խառնված՝ ապաքինում է հիվանդ աչքերը, վերացնում է մշուշը, լավացնում թուլացած տեսողությունը: Ասում են, որ խմելու դեպքում այն լուծում է միզապարկի քարերը¹³²:

Մարգարիտը Հնդկական ծովից է դուրս բերվում: Այն առաջանում է սաղափի մեջ: Չափավոր բնություն ունի («մուհիթատիլ»): Մարդուն օգտակար է կրել այն: «Ունի զօրութիւն՝ որ փշրես և խմես, նա սիրտն խնդացնէ, արիւնն թամիզ (մաքուր) պահէ, չի թողուլ որ ապականի»¹³³: Սա օգտակար է համարվում, նույնիսկ եթե պարզապես ծեծեն և ջրով խմեն (ն.տ.): Ասար Սեբաստացին շատ մանրամասն դեղատոմս է առաջարկում՝ օրգանիզմի դիմադրողականության բարձրացման, ներքին օրգանների ամրացման, վերջույթների թուլության հաղթահարման համար: Այն ներառում է միանգամից երեք քար և բազմաթիվ այլ բաղադրիչներ՝ «մարգարիտ անծակ», «եաղութ», «բեխի մէրճան», «արծաթի վարաղ», համպար, մուշկ, կարմիր վարդի թերթիկ, քրքում, հերձի, մեխակ, քուֆի, դարչին և այլն¹³⁴:

Մարգարիտի առաջացումը Դավրիժեցին նկարագրում է հետևյալ կերպ: Հավի չափ մի կենդանի ձկնկիթի նման սերմը գցում է ծովի մեջ: Դրա սերմից առաջանում է «գաղտիկուրի» (ոստրեի) սաղափը: Մայիսին, երբ անձրև է

¹²⁹ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԳ, էջ 460:

¹³⁰ ՄՄ 7325, էջ 4ա:

¹³¹ Նույն տեղում:

¹³² В геммах великая сила, с. 30.

¹³³ ՄՄ 7325, ք. 4աք:

¹³⁴ Ասար Սեբաստացի, էջ 226:

գալիս, դրանք ելնում են ծովի մակերևույթ, իսկ գիշերն իջնում են ծովի հատակ: Մինչև քառասուն օր այդպես մնում են, ապա գոյանում է մարգարիտը: «Բնույթը սուր ու թաց է»¹³⁵: Երբ ծեծում և քացախով քսում են օջախային, անհարթ գունավորմամբ (պիգմենտավորված) մաշկին, մաքրում և հավասարեցնում է մաշկի գույնը (ն.տ.):

Եղունկը կամ **եղնկնաքարը** օնիքսն է, որը խալցեդոնային կվարցի տեսակ է: Եպիփան Կիպրացին այն դեղինի երանգներով է նկարագրում. «Եղունկն խարտեաշ է: Համարձակ խնդան նուաւ հարսունք թագաւորաց... Ի Հնդկս գտանի»¹³⁶: Եպիփանն ասում է նաև, որ այն օգտակար է կոտրվածքի համար, բայց չի նշում թե ինչպես է կիրառվում: Դավրիժեցին տարօրինակ կերպով այս քարը նույնացնում է ալմաստի հետ¹³⁷: Ըստ Մարբոդի, օնիքսը մատին կամ պարանոցին կրելիս, քշում է մեռածների արթուն հոգիները և ամեն մուսյլ բան: Այն ավելացնում է վեճերը, և ամենուր գրգռում է հակասություններ: Ակտիվացնում է թքարտադրությունը: Բայց եթե մոտոգ սարդիոն կա, օնիքսը չի վնասի, համոզված է Մարբոդը¹³⁸:

Ինչ վերաբերում է **հայ քարին**, այն ավելի հաճախ բժշկարաններում է հանդիպում, տարբեր դեղատոմսերում, քան քարերի թվարկման այսպիսի ցանկերում: Եվ այնուամենայնիվ, ՄՄ 7325 ձեռագրում կարդում ենք. «Հայոց քար մի կայ, տաճկաց էրմէն թաշի կըսեն: Ինքն կապուտ քար մի է և ի Հայոց գայ» (թ. 4ա): Այս քարի բնությունը տաք ու չոր է: Սրան վերագրվում է սև մաղձն ու լորձը աղիներից դուրս բերելու կարողություն: Բայց այն թուլացնում է ստամոքսը: Ներքին օգտագործմամբ մաքրում է օրգանիզմը (ն.տ.): Օրինակ, սև մաղձի օրգանիզմից հեռացման դժվարության դեպքում, խորհուրդ էր տրվում նշանակել լապիս-լազուլի և հայկական քար կամ հայկական լազուր, լաջվարդ, որը Հայաստանի պղնձահանքերից ստացվող ուլտրամարինն է (lapis armenius): Ըստ Մխիթար Հերացու՝ այս հանքաքարերով պատրաստվող հաբերը գլխից և ամբողջ մարմնից հեռացնում են ավելորդ հեղուկները¹³⁹: Իսկ Իբն Սինան հավելում է, որ դրանք հարմար են հատկապես սև մաղձից և թանձր հյութերից ազատվելու համար: Ըստ որում, հանքաքարերն օգտագործում էին պանրի շիճուկի հետ՝ այդ ընթացքում կրճատելով դեղերի ընդհանուր քանակը¹⁴⁰:

¹³⁵ Առաֆել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., գլ. ԾԴ, էջ 467:

¹³⁶ «Սրբոյն Եպիփանոս ասացեալ զանուանս վասն ականց պատուականաց», էջ 50:

¹³⁷ Առաֆել Դավրիժեցի, գլ. ԾԴ, էջ 457:

¹³⁸ В геммах великая сила, с. 18.

¹³⁹ ՄՄ1898, ք. 256ք:

¹⁴⁰ Абу Али Ибн Сина, Канон врачебной науки, избранные разделы, Москва/Ташкент, 1994, ч. 2, с. 13.

Ձեռագիր աղբյուրներում նկարագրված քարերն, իհարկե, այսօր ևս չեն սպառվում, բայց սրանք այդ ցանկերում առավել հաճախ հանդիպողներն են: Միջնադարում քարերի ազդեցությունը մարդու վրա կասկածի տակ չէր առնվում, այլ պարզապես ձգտում էին բացատրել դրանց զարմանալի, խորհրդավոր հատկությունները՝ բժշկական և կյանքի կարգավորման հարցերում ճիշտ ընտրություն կատարելու համար: Այդ մոտեցումներում կար, հավանաբար, որոշակի չափազանցություն, առասպել, սակայն՝ միահյուսված իրական գիտելիքի հետ:

Ժամանակակից գիտությունը բազմաթիվ հետազոտություններով է ապացուցել, որ քարերն ունեն մագնիսական հատկություններ, էլեկտրականություն, բնութագրվում են որոշակի ջերմանցիկությամբ և այլ որակներով, որոնք կարող են կիրառվել մեծ օգտակարությամբ: Հայտնի է, որ հանքանյութերի, և մասնավորապես թանկարժեք քարերի նշանակալի մասը ձևավորվել է բարդ քիմիական միացությունների տաք լուծույթներից, միլիոնավոր տարիների ընթացքում: Հանքային բյուրեղների աճի հետ դրանց ծակոտիներում արգելափակվել ու մնացել են մայր լուծույթի կաթիլներ, որոնք քարի սառելուց հետո բաժանվել են երկու մասի՝ գազային և հեղուկ: Բյուրեղների մեջ այդ փոքրիկ ներառուկները լավ երևում են մանրադիտակով, երբեմն նույնիսկ անզեն աչքով: Ժամանակակից հետազոտողները այդ հանքային լուծույթների ուսումնասիրման համար քարը մանրում են, փոշիացնում և դրա մեջ գտնվող աղերը դուրս են բերում թորած ջրի օգնությամբ: Արդյունքում ստացվում է թույլ հազեցման լուծույթ, որն իր քիմիական կազմով նման է հանքանյութի մայր լուծույթին¹⁴¹: Այսինքն, քարի փոշին թորած ջրով լվանալով կարելի է ստանալ քարի մեջ պարունակվող քիմիական միացություններով լուծույթ: Իհարկե, դժվար է խոսել դրա բուժիչ հատկությունների մասին: Այնուամենայնիվ, չի կարելի նաև հաստատապես հերքել հին բժշկության բազմադարյա փորձառությունը և վստահեցնել, որ դրանք միայն սնոտիապաշտություն և առասպելներ են:

Քարերի հյութերն այժմ անսպառ հետաքրքրության առարկա են: Ներառուկների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև այլ տեսանկյունից նայել քարերից, այսպես ասած, լուծույթներ պատրաստելու հին բժիշկների հնարքին: Եթե հնարավոր է քարերի մեջ դարեր շարունակ կուտակված նյութերը դուրս բերել ջրի մեջ, ապա կարելի է նաև դրանցից որոշակի խտություն լուծույթ ստանալ:

¹⁴¹ А. Сидоров, «Каменный сок», *Наука и жизнь*, № 5, 2000, с. 265-272.

Բացի մայր լուծույթից, փորձագետները քարերում և հանքային նյութերում հայտնաբերել են տարբեր ծագումնաբանության չորս տեսակի հեղուկներ՝ 1. կառուցվածքային, որոնցով բնութագրվում են տվյալ քարի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, 2. բյուրեղարար, որոնք պատասխանատու են առանձին բյուրեղների ձևավորման համար, 3. ցեոլիթային կամ ալյումինասի-լիկատային, և 4. ադսորբցիոն, որոնցով ապահովվում է ներառուկների կլա-նումն ու պահպանումը քարի կառուցվածքի մեջ: Այդ հյուլների մեջ լինում է նաև նավթ, որի հետևանքով ձևավորվում է մոմիո և քարի յուղ: Մոմիոն պլաստիկ մուգ դարչնագույն զանգված է, պարունակում է Ca, Mg, Na, Fe, Cr, P ու ևս 15 տարր, ինչպես նաև պինդ պարաֆինային ածխաջրածիններ, սպիտակուց-ներ, ամինաթթուներ, ճարպաթթուներ, սպիրտներ և նմանատիպ այլ միացու-թյուններ¹⁴²: Այն բժշկության մեջ օգտագործվում է անհիշելի ժամանակներից, և շատերի կարծիքով բավական արդյունավետ: Քարի յուղը բնական կենսաակ-տիվ նյութ է: Այն դարեր շարունակ կիրառվել է բժշկության մեջ, հատկապես Ջինաստանում: Ջինացի բժիշկներն այն անվանում էին «անմահ մարդկանց սնունդ»: Կոչվում է նաև «լեռնային արցունք», «լեռան մոմ», «սպիտակ մու-միո», «ժայռի հյուլ»: Այն ուսումնասիրվում է նաև այսօր: Դա ապարների տար-րավազման արդյունքում առաջացած պինդ հանքանյութ է: Այն արդյունահան-վում է բարձրագույն վայրերում, որտեղ բուսականություն չկա: Կարող է լինել յուղալի, դեղնավուն կամ թեթև վարդագույն: Ամուր կառուցվածք ունի: Օգ-տագործվելուց առաջ մանրացվում է և վերածվում փոշու, որն ունի թթու, տափա-համ¹⁴³:

Այսպիսով, ցանկացած հին գիտելիք, որին ժամանակակից մարդը նայում է մի փոքր վերամբարձ և ներողամիտ ժպիտով, բազմաթիվ գաղտնիքներ ունի իր մեջ անթեղված: Դրանցից ոչ մեկը չի կարելի կնքել «սնահավատության» կամ «միամտության» պիտակով, և կողքի նետել՝ նոր աշխարհի տեխնոկրատ զար-գացման ընթացքի մեջ: Դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է հանգամանալի ուսում-նասիրության նյութ դառնա՝ հենց այդ նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ:

¹⁴² А. Сидоров, «Каменный сок», *Наука и жизнь*, № 5, 2000, с. 265-272.

¹⁴³ Նույն տեղում:

KARINE MOSIKYAN

**GEMSTONES AND THEIR MEDICINAL PROPERTIES
ACCORDING TO MEDIEVAL SOURCES**

Key words: Precious stones, minerals, Epiphanius, Mkhit'ar Herats'i, Marbod, Aṙak'el Davrizhets'i, Asar Sebastas'i, lapidarium, lithotherapy.

Many works of ancient and medieval authors were devoted to the secrets of the origin of stones and their use in medical practice. Works of a similar nature have also been found in many Armenian manuscripts. The most popular among them was Epiphanius' work on the twelve stones of Aaron's breastplate. There also occur works bearing the title *On Precious Stones* by unknown authors as well as and well-known scientists: Mkhit'ar Herats'i, Asar Sebastas'i, Aṙak'el Davrizhets'i, Anania Shirakats'i, and others.

A comparative study of gemstones through these works sheds light on this ancient field of study, interest in which has persisted until the present day.

КАРИНЕ МОСИКЯН

**ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ И ИХ ЦЕЛЕБНЫЕ СВОЙСТВА ПО
СРЕДНЕВЕКОВЫМ ИСТОЧНИКАМ**

Ключевые слова: Драгоценные камни, минералы, Епифаний Кипрский, Мхитар Гераци, Марбод Реннский, Аракел Даврижеци, Асар Себастаци, лапидариум, литотерапия.

Тайнам происхождения камней и их использованию в медицинской практике были посвящены многие труды античных и средневековых авторов. Во многие армянские рукописи также включали сочинения аналогичного содержания. Среди этих произведений наибольшей популярностью пользовалась работа Епифания Кипрского о двенадцати камнях нагрудника Аарона. Также часто встречаются сочинения, озаглавленные «О драгоценных камнях»; они принадлежат перу известных армянских средневековых эрудитов: Мхитара Гераци, Асара Себастаци, Аракела Даврижеци, Анании Ширакаци и др.

Сравнительное изучение учений о драгоценных камнях в этих произведениях проливает свет на этот уходящий в глубь веков, но все еще живой интерес к этому предмету.